

ՀԱՄԻՂՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ ՔԱՂԱՔՈՒՄ 1895 Թ.

Բանալի բառեր – Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանակերտ, Ամիդ, Գ. Մելրիե, համիդյան կոտորածներ, թալան, բռնի իսլամացում

1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածները Հայոց ցեղասպանության պատմության բաղկացուցիչ և խիստ կարևոր դրվագներից են: Դրանց իրականացման ընթացքն ու մեխանիզմներն ունեն իրենց օրինաչափությունները, որոնց վերհանումը նոր լույս է սփռում արևմտահայության նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության վրա: Հետևաբար, հայկական կոտորածների մանրամասն ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել, որ հայերին բնաջնջելու օսմանյան իշխանությունների մտադրությունը չի ձևավորվել երիտթուրքական կառավարության օրոք, այլ ունեցել է իր նախապատմությունը: 1895 թ. Դիարբեքիրի¹ վիլայեթում (նահանգում) կազմակերպված հայկական կոտորածների ընթացքը² ևս պարունակում է մութ և պարզաբանման կարոտ հարցեր, որոնք ադերսվում են հատկապես Դիարբեքիր քաղաքում տեղի ունեցած հայերի ոչնչացմանը:

Համիդյան կոտորածների պատմությանն առնչվող բավականին արժեքավոր նյութերի ենք հանդիպում ֆրանսիական «Դեղին գրքում», որտեղ ամփոփված են Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության արխիվի՝ 1893-1897 թթ. Օսմանյան կայսրությունում Ֆրանսիայի քաղաքականությանն առնչվող և հայկական կոտորածներն անաչառորեն լուսաբանող դիվանագիտական փաստաթղթեր³: Այստեղ զետեղված փաստաթղթերն ավելի են արժևորվում, քանզի թե՛ թուրքական պատմագրության ներկայացուցիչները և թե՛ Հայոց ցեղասպանության եղելությունը ժխտող այլ անձինք, Դիարբեքիր

¹ Հայկական սկզբնաղբյուրներում քաղաքն ու նույնանուն վիլայեթը երբեմն անվանվում են Տիգրանակերտ:

² Մանրամասն տե՛ս **Բաբումյան Ա.**, Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիր նահանգի հայ բնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին // «Ցեղասպանագիտական հանդես», 2020, թիվ 8, էջ 45-64:

³ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897, Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897. Այս երկհատոր արժեքավոր ժողովածուի մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը՝ ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), Երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, 2011, էջ 27-44:

քաղաքում իրագործված կոտորածները քանիցս ներկայացրել են իբրև գործողություններ, որոնք կյանքի են կոչվել ի պատասխան հայերի «ապստամբության»: Մինչդեռ այս տարածքում օսմանյան կառավարության կազմակերպած և իրականացրած հայկական կոտորածները բացարձակապես ոչնչով չեն տարբերվում Արևմտյան Հայաստանի այլ նահանգներում տեղի ունեցած կոտորածներից:

1895 թ. Դիարբեքիի վիլայեթում և բուն քաղաքում տեղի ունեցած կոտորածների մանրամասներին կարող ենք տեղեկանալ իրադարձությունների ակնաստես, Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեի զեկուցագրերում, ամերիկացի միսիոներների նամակներում և տեղեկագրերում, ինչպես նաև՝ հայ ականատեսների ու կոտորածներից փրկվածների հուշերում:

Իրավիճակը նախքան կոտորածները

Դիարբեքիի վիլայեթում համիդյան կոտորածներն իրականացվեցին 1895 թ. աշնանը՝ հիմնականում նոյեմբերին, մինչդեռ լուրերը սպասվող արհավիրքի վերաբերյալ բնակավայրերում տարածվել էին ավելի վաղ: Այս մասին դեռևս 1895 թ. մարտի 23-ին Գ. Մեյրիեն գրում է. «Մահմեդականները գրգռված են ավելի, քան երբևէ: Նրանց թշնամանքը բացահայտորեն ի դերև է գալիս անընդմեջ հարձակումների միջոցով, որոնց նպաստում է իշխանությունների և, մասնավորապես, ռուսիկանության կոմիսարի դիրքորոշումը»¹: Մայիսին նա արդեն արձանագրում է իրավիճակի շեշտակի վատթարացումը վիլայեթի ամբողջ տարածքում, ինչը պայմանավորված էր քրդերի՝ բոլոր կողմերից՝ Մարդինից, Սլիվանից, Արդանայից, Դիարբեքիի շրջակայքից, կատարվող հարձակումներով²:

Ամռանը Դիարբեքիում խուլերայի համաճարակ բռնկվեց: Ուստի քաղաքի բնակիչները հեռացան իրենց տներից՝ բնակության վայր ընտրելով դաշտերն ու լեռները: Սակայն այս պայմաններում ևս վերը նշված լարվածությունը կար, քանի որ «տերութիւնը առիթ գտնելով սկսաւ քաղաքիս ամէն մի աննշան տեղերը քարանթինա դնելով կեղեքել և մերկացնել քրիստոնէայ անմեղ ժողովուրդը»³: Սեպտեմբերին համաճարակը տեղի տվեց, և քաղաքից հեռացած բնակչությունը, որի ապրուստի միջոցները սպառվել էին, վերադարձավ Դիարբեքի: Այս ժամանակաշրջանում է, որ քաղաքի անդորրը կրկին խաթարվում է, որի պատճառը Մարդինի մյութեսարիֆ Անիս (Էնիս) փաշայի նշանակման փաստն էր իբրև Դիարբեքիի վալի (նահանգապետ):

¹ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Գուստավ Մեյրիեն համիդյան կոտորածների մասին // Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 154:

² Նույն տեղում:

³ «Նամակ Թուրքիայէն» // «Արմենիա», 1895, նոյեմբեր 6, էջ 1:

Այս լուրն ավելի սաստկացրեց քրիստոնյաների տագնապը, քանզի նրանք շատ լավ էին հասկանում, որ հայտնվել են մի մարդու ղեկավարության ներքո, որից որևէ լավ բան սպասել չէր կարելի: Հիրավի, նորանշանակ վալին սպառնալիքի տակ ստիպեց, որ նամակ հղվի սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին, որպեսզի տեղի բնակիչները նրան երախտագիտություն և գոհունակություն հայտնեն այդ պաշտոնում իր նշանակման համար: Ժողովուրդը ցասման մեջ էր, ընդ որում խոսքը ոչ միայն հայերի մասին էր, այլև մյուս քրիստոնյաների:

Հետագայում արդեն քրիստոնյաների ընդվզումը տեղական իշխանությունների դեմ պետք է նոր շահարկումների տեղիք տար և մեկնաբանվեր որպես կոտորածներին դրդող պատճառներից մեկը, ինչին կանդրադառնանք ստորև: Առաջնորդական տեղապահ Տեր Եզեկիել վարդապետի գլխավորությամբ տարբեր հարանվանությունների ներկայացուցիչները հավաքվում են Մուրբ Կիրակոս եկեղեցու առաջնորդարանում և կազմում նոր գրություն՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանին: Նամակում շեշտվում էր այն փաստը, որ սուլթանին ուղղված նամակը ստորագրվել է սպառնալիքի տակ¹: Մույն նամակը ստորագրում են բոլոր քրիստոնյաների ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ կաթոլիկ հայր Անդրեասը, ասորի կաթոլիկների եպիսկոպոսը և այլք: Ժողովուրդը պատասխանի էր սպասում Կոստանդնուպոլսից և մտադիր չէր հանդարտվել, մինչդեռ Տեր Եզեկիել վարդապետին վալին սպառնում է գորքով հանդարտեցնել ժողովրդին²: Վերջապես, երբ ստացվում է պատրիարքի պատասխանն ու հորդորը՝ անցնելու բնականոն կյանքի, ժողովուրդը ցրվում է, և կարծես անդորրը վերականգնվում է: Սակայն արդեն մի քանի օր անց սկսվում են ձերբակալություններ, ընդ որում մուսուլման սրիկաների հետ բանտարկվում են նաև եռապատիկ թվով ավելի հայեր. հոկտեմբերի 9 (21)-ին երաշխավորագրերի դիմաց կառավարությունը բաց է թողնում բոլորին³: Կարծում ենք՝ այս քայլն արդեն կապված էր սպասվող կոտորածների վերաբերյալ տարածվող լուրերի հետ, և կարիք չկար ավելորդ լարվածության մեջ պահել բնակչությանը, հետևաբար բանտարկվածներին ազատ են արձակում:

Հոկտեմբերին, երբ Աբդուլ Համիդ II-ը ստորագրեց Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագրի փոփոխված տարբերակը, թե՛ Դիարբեքի քաղաքում և թե՛ վիլայեթի բնակավայրերում սկսեցին բացեիքաց խոսել սպասվող կոտորածի մասին: Ընդ որում, «Արմենիա» թերթում տպագրված՝ Դիարբեքի դեպքերին առնչվող ընդարձակ տեղեկատվության մեջ նշվում էր, որ այդ լուրը բխում է թրքական պաշ-

¹ «Նամակ Թուրքիայեն» // «Արմենիա», 1895, դեկտեմբեր 14, էջ 1: Տե՛ս նաև «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги» // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, отдел II, Москва, 1898, с. 107-108:

² Նույն տեղում, էջ 1-2:

³ «Նամակ Թուրքիայեն» // «Արմենիա», 1895, դեկտեմբեր 14, էջ 2:

տոնական շրջանակներից¹: Պատահական չէ, որ բարենորոգումների ծրագրի ստորագրման լուրի տարածմանը զուգահեռ՝ մուսուլմանները, որոնք չէին թաքցնում ընդգծված աստելությունն ու մոլուցքը քրիստոնյաների և նախնառաջ՝ հայերի նկատմամբ, գնեցին վաճառքում եղած բոլոր զենքերը: Ականատեսներից մեկն այս մասին գրում է. «Հոկտեմբերի 15-ի աշնան ամիսն էր, չարագուշակ լուրերու տարածայնությունները աւելի սաստկացան մեզ շրջապատող թուրքերուն եւ քիւրտերուն մէջ, եւ անոնց հրապարակային արտայայտությունները բացորոշ կերպով սկսան իրենց ոճրապար պտուղները տալ մեր տառապանքի մտածումներու մէջ»²:

Հոկտեմբերի 30-ին Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսն այցելում է վալիին՝ շրջանավոր լուրերի մասին խոսելու, ինչպես նաև որևէ կերպ մարդկանց հանդարտեցնելու խնդրանքով նրան դիմելու համար: Թեև վալին նրան վստահեցնում է, որ մուսուլմանները հանգիստ են, և անձամբ ինքը պատասխանատու է խաղաղության համար, եթե միայն քրիստոնյաները որևէ կերպ չխաթարեն այն, Գ. Մեյրիեն, բնականաբար, չի վստահում նրա խոսքերին և իր կառավարությանը զեկուցում է իրավիճակի վտանգավորության մասին³: Նոյեմբերի 1-ից սկսվում է կոտորածը Դիարբեքիում, որի պլիքը հենց նույն օրերին տարածվում է նահանգի մյուս բնակավայրերում:

1895 թ. կոտորածը Դիարբեքի քաղաքում

Այսպես, նոյեմբերի 1-ին լուրեր են տարածվում, որ քաղաքի փողոցներով վազում է մի մուսուլման և կոչ անում մյուսներին՝ հարձակվել քրիստոնյաների վրա: Այդ օրը հայ առևտրականներից շատերը, ինչ-որ կերպ իրազեկվելով իրենց նկատմամբ կազմակերպվող ոճրի մասին, առավոտյան դուրս չէին եկել աշխատանքի: Դիարբեքիի հայ եկեղեցու առաջնորդը և Գ. Մեյրիեն շտապում են վալի Անիս փաշայի մոտ՝ նրանից պարզաբանում ստանալու համար: Վերջինս վստահեցնում է, որ բոլոր վախերն անհիմն են և ավելին՝ առաջնորդին հորդորում է շրջել շուկայով և բոլոր քրիստոնյաներին հաղորդել, որ որևէ վտանգ չկա⁴: Ցավոք, հենց նույն օրն իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ հայերի դեմ կար հատուկ ծրագիր, որի իրագործմանը չխանգարեցին ո՛չ Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսի, ո՛չ հայ բնակչության անհանգստությունները: Վալին գնում է մզկիթ, որտեղ արդեն մեծ բազմություն էր հավաքվել. տարօրինակ կերպով այդ օրը մուսուլմանների աղոթքը շուտ է ավարտվում, ինչին հաջորդում է կոտորածը սկսելու հրամանը: Սպանու-

¹ «Նամակ Թուրքիայէն» // «Արմենիա», 1895, դեկտեմբեր 14, էջ 2:

² **Զախսուրեան Վ.**, Հաւաւի ըմբոստ արծիւք. Պ. Արամեանի Յուշատետրից, Նիւ Եորք, 1950, էջ 7:

³ «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 108.

⁴ Նույն տեղում:

թյունները սկսում են “Salavat Mahomed” գոռոցներով. շուկան շրջապատվում է, նախ կոտորվում են փողոցներում եղած հայերը: Հոգևորականի հորդորներին հետևելով՝ մի շարք առևտրականներ բաց էին պահել խանութները, ուստի դարձան կոտորածի առաջին զոհերը: Մյուսները, ովքեր չէին հավատացել պաշտոնյաների խոստումներին և մնացել էին տանը, ապաստանեցին ֆրանսիական հյուպատոսարանում ու կապուցինյան վանքում¹:

Դիարբեքիում կոտորածը շարունակվում է երեք օր: Երկրորդ օրը սկսում է իսկական արյունահեղությունը: Կոտորածներին, ըստ Գ. Մեյրիեի, մասնակցում էին քաղաքի գրեթե բոլոր մուսուլմանները՝ զինվորները, զափթիենները, շրջակայքի քրդերը: Այս ամբոխը բաժանվել էր խմբերի և համակարգված ձևով շրջում էր քաղաքում, շրջանցելով մուսուլմանների տները՝ ներխուժում քրիստոնյաների տները, դրանք հրկիզում, իսկ բնակիչներին սպանում²: Դիարբեքիի կոտորածներին է անդրադառնում գերմանացի միսիոներ և հասարակական գործիչ Յոհաննես Լեփսիուսը, որը գրում է. «Քրդերը քաղաք եկան նոյեմբերի 1-ի առավոտյան և միանալով մուսուլմաններին թալանեցին շուկան, հրդեհեցին այն, ապա սկսեցին կոտորել բոլոր ազգությունների քրիստոնյաներին: Քրիստոնյաներին կրակելու գործում մասնակից էին զինվորները, զափթիենները և քրդերը»: Նա համաձայնում է Գ. Մեյրիեի հետ այն հարցում, որ սուտ է, թե իբր քրիստոնյաներն են նախահարձակ եղել, ավելին, ըստ նրա՝ կասկած չկա, որ մուսուլմանները զգուշորեն պատրաստվել են կոտորածին³:

Ուսումնասիրության համար կարևոր սկզբնաղբյուր հանդիսացող՝ կոտորածներից փրկված հայ ականատեսների վկայություններում դեպքերը նկարագրվում են միևնույն ընթացքով, ինչպես օտարերկրացի ականատեսների սկզբնաղբյուրներում: Ըստ «Արմենիա» թերթում տպագրված՝ կոտորածներին առնչվող մի վկայության՝ թուրքերն իրենց աղոթքը այդ օրը շուտ են ավարտել, իսկ քրիստոնյանները փակել են խանութներն ու փակվել տներում: Նոյեմբերի 1-ին քաղաքի գլխավոր մզկիթի՝ Ուլու Ճամիի քարոզիչ Աբաս Հոճան քարոզի վերջում յուրաքանչյուր մուսուլմանի կոչում է սպանել 25 քրիստոնյայի, «եւ նոցա ընչից, ըստացուածոց եւ կնոջ տիրանայ»⁴: Կոչից հետո թուրքերն ու քրդերը հարձակվում են շուկայում գտնվող այն անմիտների վրա, որոնք վստահել էին հարևան թուրքերին ու չէին փակել խանութները: Նրանք սրերով ու կացիներով սպանվեցին խուժանի կողմից հենց փողոցներում: Մպանություններին զուգահեռ թալանվում էին խանութները: Մասնավորապես, հիշատակվում է Ազիմաթ փաշայի մասին, որը ոսկերչանոցից և այլ խանութներից հասցրեց բավական շատ թանկարժեք իրեր ու ոս-

¹ Lord **Warkworth M. P.**, Notes from a Diary in Asiatic Turkey, London, 1898, p. 237.

² «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 109.

³ **Lepsius J.**, Armenia and Europe, London, 1897, p. 11.

⁴ «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն» // «Արմենիա», 1896, փետրուար 8, էջ 2:

կեղեն թալանել: Ի վերջո շուկան հրդեհվում է¹:

Ըստ ականատեսների վկայության՝ քաղաքի ոստիկանության, ժանդարմների, զորքերի մի մասը ևս աջակցում էր խուժանին: Քրդերը երբ փողի ձայն են լսում՝ փորձում են դադարեցնել ավարառությունը և ետ քաշվել, սակայն նրանց ետ են կանչում զինվորները և կոչ անում հրդեհել խանութները և անցնել դրանցում պահված ոսկեղենի, զարդերի թալանին: Ֆաթիհ փաշայի մզկիթից հարձակվողներն ավերել են Աղմազար թաղի քրիստոնյաների տները, որտեղ մի տան մեջ հավաքված 80-ից ավել հայերի մորթել են և խոշտանգել. միայն մի քանի աղջիկների են գերել, իսկ մյուսներին՝ նահատակել²:

Կոտորածի ժամանակ ասորիների Սուրբ Աստվածամայր եկեղեցին, որտեղ ապաստանում է շուրջ 1000 քրիստոնյա, հարձակման չի ենթարկվում, քանի որ ասորիները դիտվում էին որպես պետությանը հավատարիմ ժողովուրդ: Սակայն դա միայն քաղաքում էր, քանզի գյուղերում քրդերը հարձակման ենթարկեցին բոլորին³: Սուրբ Հայրերի վանքում ապաստանել էր շուրջ 3000 մարդ, իսկ ֆրանսիական հյուպատոսարանում՝ շուրջ 1500⁴:

Իշխանությունների ապաստեղեկատվությունը

Դիարբեքիի կոտորածների մանրամասների ուսումնասիրությունն առավել կարևորվում է, քանզի որոշ սկզբնաղբյուրներում շրջանառվում է այն վարկածը, թե իբր այդ քաղաքում հայերն են նախահարձակ եղել կամ սաղրել կոտորածը: Թյուրիմացության հիմնական սկզբնաղբյուրը թուրքական պաշտոնական տվյալներն են, որոնք տեղ են գտել նաև ամերիկյան մամուլի էջերում՝ դրանով իսկ ավելի խորացնելով իրականության խեղաթյուրումը: Այսպես, 1895 թ. նոյեմբերի 4-ին, «The New York Times»-ի հրապարակումներից մեկում նշվում է, որ ըստ պաշտոնական տվյալների՝ հայերը Դիարբեքիում հարձակվել են մուսուլմանների վրա, երբ վերջիններս աղոթում էին մզկիթում, արդյունքում երկու կողմից սպանվածներ և վիրավորներ կան: Նաև հիշատակություն կա այն մասին, թե իբր հայերը սպանել են թուրք զինվորականին և նրա ընտանիքի անդամներին, երբ նրանք ճանապարհվում էին Մարաշ⁵: Հաջորդ օրը նույն թերթում ևս մեկ հրապարակում է տպագրվում, որտեղ Դիարբեքիի վալին հաստատում է նույնը, նաև նշվում, որ շուկայում հրդեհ է բռնկվել, որի տարածումը, սակայն, իշխանություններ-

¹ «Տեղեկագիր Տիգրանակերտեն» // «Արմենիա», 1896, փետրուար 8, էջ 2-3:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 110.

⁵ The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press. The New York Times, vol. 1 (1890-1914). Compiled and edited by Rev. V. Ohanian and A. Ketibian, Mekhitarist Publication, 2018, p. 238.

րը կանխել են¹: Հայերի մեղավորության վարկածը շրջանառվում է նաև նույն թերթի 1895 թ. նոյեմբերի 13-ի համարում: Այս անգամ ևս տեղեկությունը պաշտոնական է, որում մասնավորապես նշվում է, որ Դիարբեքի խռովությունների և հրդեհի միակ մեղավորը հայերն են, ինչի հետևանքով շուկայի խանութների 90 տոկոսն ավերվել էր, ինչպես նաև այրվել էին մուսուլմաններին պատկանող գրեթե բոլոր ապրանքները²: Ավելի քան տարօրինակ է այն փաստը, թե ինչու հայերը պետք է հրդեհեին շուկան, որտեղ հիմնական խանութները պատկանում էին իրենց: Ավելին, ինչպես կարող էր տուժել մուսուլմաններին պատկանող գույքը, երբ խոշոր առևտրականները Դիարբեքիում ևս հիմնականում հայեր էին: Պարզ էր, որ նման հեղինակավոր լրատվամիջոցի էջերում տեղ գտած ապատեղեկատվությունը չէր կարող երկար շարունակվել, և արդեն իսկ հաջորդ օրերին տեղեկություն է հայտնվում առ այն, որ հայերի նախահարձակ լինելուն առնչվող տվյալները սուտ են: Մասնավորապես, 1895 թ. նոյեմբերի 17-ին “The New York Times”-ում նշվում է, որ Կ. Պոլսում Միացյալ մամուլի ներկայացուցչին Սվազում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ս. Ջներթը հաղորդել է, որ հայերի ագրեսոր լինելու վերաբերյալ թուրքերի տվյալներն իրականությանը բացարձակապես չեն համապատասխանում, և որ հայերը կոտորվել են դիտավորյալ³:

Թերթի հաջորդ համարներներից մեկում ակնհայտ է, որ խմբագրությունը բավական լրջորեն է վերաբերվում հնարավոր ապատեղեկատվությանը: Այսպես, 1896 թ. հունվարի 6-ին թերթում հրապարակվում է Կ. Պոլսից դեկտեմբերի 22-ին Վաշինգտոն ուղղված մի լրատվություն առ այն, որ իբր ամերիկացի միսիոներները շնորհակալություն են հայտնում օսմանյան գործին իրենց պաշտպանելու համար հայ ապստամբներից: Այս առնչությամբ թերթում նշվում է, որ դա անհեթեթություն է, թե ինչպես կարող էին միսիոներները շնորհակալություն հայտնել գործին իրենց պաշտպանելու համար, երբ ոչ մի միսիոներ չի հաղորդել, որ տեսել է հայ ապստամբներին կամ լսել նրանց մասին⁴:

Հայերի նախահարձակ լինելու զրպարտանքից գատ, իշխանությունները փորձեցին հիմնական պատասխանատվությունը բարդել քրդերի վրա, ուստի հետևեցին այդուհետ նմանատիպ հաղորդագրություններ. օրինակ, “The Times” թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը գրում է, որ դեսպանատանը տեղեկագիր է ստացվել այն մասին, որ Դիարբեքիում նախահարձակ են եղել քրդերը, որոնք «ինքնաբերաբար եւ անգթօրէն յարձակում են գործել հայերի վրա կոտորելով նրանց կանանց և երեխաներին և աւարելով ու հրկիզելով նրանց

¹ The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath, p. 238.

² Նույն տեղում, էջ 242-243:

³ Նույն տեղում, էջ 247:

⁴ Նույն տեղում, էջ 358:

տներն ու խանութները»¹: Իհարկե, այս տարբերակը կարող էր ընկալվել իբրև իրականությանն ավելի համապատասխանող, քանի որ քրդերի հարձակումները կամ ավարառությունները հազվադեպ չէին, բայց իրականությունն ավելի սարսափելի էր:

Խնդիրը, սակայն, այն էր, որ հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը բարդվում էր ոչ այնքան քրդերի, այլ իշխանությունների, ոստիկանության, ամբողջ բնակչության վրա: Ավելին, տեղական իշխանությունները ոչ միայն չէին միջամտել կոտորածների դադարեցմանը, այլև եղել էին դրանց մասնակիցը, ինչի մասին հավաստում են համիդյան կոտորածներին առնչվող գրեթե բոլոր սկզբնաղբյուրները: Ըստ քարոզիչ Ջ. Ֆիլյանի՝ Դիարբեքի կոտորածի ամբողջ ընթացքում «քաղաքապետն ու մյուս պաշտոնյաները զինվորների հրամանատարի հետ այս ընթացքում մզկիթում նստած լսում էին նահատակվող հայերի ճիչերն ու բղավոցները և ծիծաղում ու կատակում էին մեծ հաճույքով՝ զինվորներին հրամայելով իրենց տներ տանել առավել արժեքավոր իրերը»²:

Պատահական չէ, որ պաշտոնական հայտարարություններին չէին վստահում նաև օտարերկրյա դիվանագետները: Այն ժամանակ, երբ Դիարբեքի խռովությունները մեծ վեզիրը բացատրում էր մզկիթում հայերի նախահարձակ լինելով, Մեծ Բրիտանիայի գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Մ. Հերբերտը համոզված էր, որ այդ տեղեկությունը ճիշտ չէ³: Իշխանությունների նման գործելակերպի սնանկությունն ապացուցում է նաև իրադարձությունների ժամանակակից Ա. Թափփերը. «Նահանգային իշխանություններին ուղարկած սուտ հեռագրերի հրապարակմամբ փորձ էր արվում Եվրոպային և Ամերիկային հավատացնել, որ հայերն են հրահրել այս կոտորածները՝ հարձակվելով մուսուլմանների վրա նրանց աղոթքի ժամանակ»⁴: Հայերին որպես սադրիչ ներկայացնելու իշխանությունների փաստարկն այնքան ստահող էր, որ քննարկման առարկա չէր կարող դառնալ: Ա. Թափփերը գրում է, որ անաչառ օտարերկրացի ականատեսների ընդհանուր վկայությունն այն է, որ որոշ բացառությամբ, հայերը ոչ մի սադրանք թույլ չեն տվել, իսկ նրանց մեղադրող տեղական իշխանությունների տեղեկագրերը շինծու են: Հեղինակը հարց է տալիս. եթե հայերն են հարձակվել, ապա որտեղ են թուրքերի դիերը, մինչդեռ հենց իշխանություններն են հիշատակում հազարավոր հայ և մի քանի թուրք զոհերի մասին: Վերջիններս մեկ կամ երկու բնակավայրերում են եղել, որոնց զոհվելը հայերի ինքնապաշտ-

¹ Տե՛ս «Նոր-Դար», 1895, նոյեմբերի 16, թիվ 202:

² **Filian G. H.**, Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian, Hartford, 1896, p. 297-298.

³ **Kirakossian A.**, British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914, Princeton, 2003, p. 239.

⁴ **Tupper A.**, Around the World with Eyes Wide Open. The Wonders of the World Pictured by Pen and Pencil, New York, 1898, p. 418.

պանության հետևանքն է, ինչպես Դիարբեքիում¹: Իհարկե, մյուս բնակավայրերի համեմատ՝ Դիարբեքիում սպանված մուսուլմանների թիվն ավելի էր, այն հասնում էր 195-ի: Ի դեպ, նրանցից 70-ը սպանվել էր յուրայինների կողմից թալանածը բաժանելիս²:

Ցավալի է, որ կոտորածների իրական պատկերը կարող էր խաթարվել, ճշմարտությունն աղավաղվել օսմանյան իշխանությունների նախաձեռնած ապատեղեկատվության պատճառով: Այս առումով հարկ է անդրադարձ կատարել մեկ այլ՝ մեր ժամանակակից հեղինակ Ջ. Վերհեյջի աշխատությանը, որը նվիրված է 1895 թ. կոտորածներին Դիարբեքիում: Հեղինակը, որն ի սկզբանե կանխակալ վերաբերմունք ունի Դիարբեքիի կոտորածների նկատմամբ, գրում է. «Քանի որ հիմնականում մուսուլմաններն էին ագրեսորները, և մեծ թվով հայեր սպանվեցին, այս ամենը որակվեց որպես (հայկական) կոտորածներ»³: Տարօրինակ է նրա միտքը, քանզի ինչպես, էթե ոչ հայկական կոտորածներ պետք է բնութագրվեր այս իրադարձությունը: Ավելին, հենց Վերհեյջը հավաստում է, որ «Դիարբեքիում կոնֆլիկտը հատկապես դաժան էր, և հսկայական վնաս հասցվեց ունեցվածքին»⁴: Միաժամանակ նա Դիարբեքիի դեպքերը համեմատում է 1894 թ. Սասունի կոտորածների հետ և գտնում, որ դրանք և Դիարբեքիի 1895 թ. «ճգնաժամը», ինչպես նա որակում այդ ջարդերը, ունեին երկու հիմնական պատճառներ. քրիստոնյա հայ բնակչության բողոքը տեղական իշխանությունների դեմ և վեց նահանգներին վերաբերող բարեփոխումների հայտարարությունը: Նշենք, որ տեղական իշխանությունների դեմ բողոք ներկայացրել են բոլոր քրիստոնյաները, սակայն, ինչպես հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, կոտորածների թիրախում նախնառաջ հայ բնակչությունն էր:

Վերհեյջը ևս անվստահելի է համարում օսմանյան որոշ «սկզբնաղբյուրների» տվյալներն առ այն, որ հայերն են նախահարձակ եղել և հարձակվել մզկիթների վրա⁵: Սակայն հեղինակը վերապահում ունի այս խնդրի առնչությամբ: Նա ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Դիարբեքիում շատ էին մուսուլման գոհերը, քան այլ բնակավայրերում, ինչը, նրա կարծիքով, հետևանք չէր հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանության, ինչպես կարծում էր Թափփերը: Հետևաբար, Վերհեյջն այս տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները չի բնութագրում իբրև հայերի «տիպիկ կոտորածներ», որոնք տեղի են ունեցել 1895 թ. աշնանը արևելյան նահանգներում⁶:

¹ Tupper A., նշվ. աշխ., էջ 419:

² «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 112.

³ Verheij J., Diarbekir and the Armenian Crisis of 1895 // Social Relations in Ottoman Diyarbekir: 1870-1915, ed. J. Jongarden and J. Verheij, Leiden, Boston, 2012, p. 86.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 136:

⁶ Նույն տեղում:

Կարծում ենք, նման դիտարկումը մակերեսային է և չի արտացոլում կոտորածներին նախորդած մթնոլորտի հիմնական պատճառները. դրանք ավելի խորքային էին, քան մի առանձին բնակավայրում տիրող լարված մթնոլորտը: 1894-1896 թթ. դրանք ընդգրկեցին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, որոնց ընթացքում սպանվեցին շուրջ 300 000 հայեր, բռնի կրոնափոխ արվեցին տասնյակ հազարավոր անձինք, անօթևան ու առանց գոյության որևէ միջոցի մնացին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, ոչնչացվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ և դպրոցներ: Սա վկայում է այն մասին, որ կոտորածները ծրագրված էին օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների և համակարգված ու իրականացված տեղական իշխանությունների կողմից, և ինչն ավելի կարևոր է՝ կոտորածների ընթացքում թիրախավորված էր հենց հայ բնակչությունը:

Այլ հարց է, որ կոտորածներին նախորդած շրջանում Դիարբեքիում տիրող լարված մթնոլորտը կարող էր մուսուլմաններին ավելի մեծ առելությամբ համակել քրիստոնյաների և նախևառաջ հայերի նկատմամբ, ինչը դրսևորվեց կոտորածի ժամանակ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիշատակված մեկ-երկու հարյուր մուսուլման զոհերի առկայությունը Դիարբեքիում հետևանք էր նախ այն դիմադրության, որն արձանագրվեց այս բնակավայրում կոտորածին ի պատասխան, երկրորդ՝ զոհերի մի մասը սպանվեց հենց նույն մուսուլմանների կողմից թալանը բաժանելու վեճերի ընթացքում: Այստեղ տեղին է հիշատակել Դիարբեքիի կոտորածների ականատես Գ. Մեյրիեին. ըստ նրա մեկնաբանության՝ խիղճը ստիպում է վստահությամբ հավաստել, որ սպանությունները Դիարբեքիում իրականացրել են մուսուլմանները, և ոչ մի առիթ չկար դրանք սկսելու համար: Նա նաև հավելում է, որ քրիստոնյաները զենքի դիմել են միայն ինքնապաշտպանական մարտերի համար, երբ հարկադրված են եղել կիրառել դրանք՝ ավելին, ուստիկանությունը և զորքերը միջամտել են զոհերին հարվածելու համար¹:

Կոտորածի հետևանքները

Ձ. Ֆիլյանը մեջբերում է 1895 թ. նոյեմբերի 20-ին Դիարբեքիից գրված մի նամակ, որտեղ նշվում է այդտեղ իրականացված կոտորածի դաժանության մասին. «Բռնությունները, որ տեղի ունեցան նոյեմբերի 1-ին, 2-ին, 3-ին, չեն համապատասխանում քաղաքակիրթ աշխարհի պատմությանը: Ես չեմ կարծում, որ դրանք կարող էին լինել նույնիսկ հեթանոս երկրներում, որտեղ ժողովուրդը բարբարոս է: Եթե նրանք սպանվեին գնդակներով, դա կլիներ հանկարծակի, բայց հեշտ մահ. բայց նրանց կոտորեցին կացիներով՝ մասե-

¹ «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 110-111.

րի բաժանելով և սրերով անցքեր թողնելով մարմինների վրա»¹: Բնական էր, որ նույնքան սարսափելի էին և ծանր կոտորածների հետևանքները:

Ամփոփենք Դիարբեքի կոտորածի մարդկային կորուստները: Այս առումով ևս կարևորվում են Գ. Մեյրիեի տեղեկագրերը, որը ներկայացնում է կոտորածի պատկերը Դիարբեքի քաղաքում թվերի տեսքով: Ըստ նրա տվյալների՝ հայ գրիգորյաններից սպանվել էր 1000, հայ կաթոլիկներից՝ 10, սիրիացի յակոբիտներից հայտարարվել էր սպանված՝ 36, սակայն իրականում կար 150 գոհ, սիրիացի կաթոլիկներից սպանվել էր երեք, քաղղեացիներից՝ 14, հույներից՝ երեք, բողոքականներից՝ 11 մարդ: Քաղաքում կային նաև բազմաթիվ վիրավորներ: Ընդհանուր առմամբ, այստեղ անհետ կորած էր հայտարարվել 1000 մարդ, գյուղաբնակներից ևս 1000 մարդ էր սպանվել ու անհետացել, որոնք քաղաքում էին աշխատում: Բնականաբար, այս մարդկանցից եթե ոչ բոլորը, ապա մեծ մասը ևս հայեր էին²: Հետագայում արդեն շրջանառվում են սպանվածների թվաքանակները՝ 2000-ից 5000-ի սահմանում: Նույն Գ. Մեյրիեն տեղեկագրի մեկ այլ հատվածում նշում է, որ երեք օր տևած կոտորածների գոհ է դարձել ավելի քան 3000 քրիստոնյա³:

Ըստ Կարմիր խաչի առաքելության վիճակագրության՝ Դիարբեքիում սպանվել էր շուրջ 2000 մարդ, իսկ խանութների մի ամբողջ թաղամաս ավերված էր ու թալանված: Մա այն դեպքում, երբ քաղաքում վնասները համեմատաբար ավելի քիչ էին, քան շրջակա գյուղերում, որտեղ թալանվել էին յուրաքանչյուր շարժական գույք, իր, ինչ հնարավոր էր, նույնիսկ դռներ, պատուհաններ, կտուրների փայտանյութ: Հյուսիսային Հալուրդի տվյալներով՝ Դիարբեքիում և շրջակայքում կար 60 000 կարիքավոր⁴: Ամերիկացի միսիոներ Է. Ռիզզը ներկայացնում է ցուցակ՝ կոտորածների զոհերի թվական տվյալներով, ըստ որի՝ Դիարբեքիում սպանվել էր 2500 անձ, որոնք ըստ ամերիկացի միսիոներների՝ սպանվել էին զինվորների, քրդերի, թուրքերի կողմից⁵: Արման Կիրակոսյանը ներկայացնում է եվրոպական և ամերիկյան սկզբնաղբյուրների հիման վրա կազմված՝ համիդյան կոտորածների զոհերի մոտավոր թվաքանակը, ըստ որի՝ մասնավորապես Դիարբեքիում սպանվել էր 3000 մարդ⁶: Ըստ բողոքական քարոզիչ Է. Բլիսի՝ Դիարբեքիում կոտորվել է շուրջ 2500 անձ⁷:

Սկզբնաղբյուրներում կան սպանվածների ավելի մեծ թվաքանակներ, մասնավորապես, ըստ «Արմենիա» թերթում տպագրված մի հաղորդագրության՝ «մասնաւոր աղբիւրներէ կը հաղորդեն եւրոպական լրագիրներին թէ

¹ Filian G. H., նշվ. աշխ., էջ 297:

² «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 111.

³ Նույն տեղում, էջ 112:

⁴ Report America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross, 1896, p. 86.

⁵ Rev. Pierce J. W., Story of Turkey and Armenia, Baltimore, 1896, p. 486.

⁶ Kirakossian A. J., նշվ., աշխ., էջ 260:

⁷ Rev. Bliss Ed., Turkey and the Armenian Atrocities, Fresno, 1982, p. 464.

Քիւրտերը 5000 հոգիի չափ ըսպաններ են Տիգրանակերտի մէջ: Ոստիկաններն ալ Քիւրտերին հետ միացած կրակ ըրեր են քրիստոնէաներին վրայ»¹: Մեկ այլ աշխատության մէջ բերված է միսիոներներից մեկի՝ իր ուսանողներին հղած՝ 1895 թ. նոյեմբերի 30-ի թվակիր մի նամակ, որտեղ նշված է. «Դիարբեքիրում երեք օրվա ընթացքում կոտորվեց ավելի քան 5000 մարդ: Բացի նրանցից, ովքեր սպանվել էին՝ շատերն առևանգվել են, վիրավորվել, վախը, հիվանդությունը, սովը, ցուրտն ավելացնում են այլ 5000 և տասնյակ հազարավորների, որոնք երբեք չեն իմանա, թե որն է հարմարավետ տունը, խաղաղ զիշերը»²: Սպանվածների նույն՝ 5000 թվաքանակն է հիշատակում Ջ. Ֆիլյանը³:

Ամփոփելով եղած տվյալները՝ նշենք, որ Դիարբեքիրում կոտորածներին զոհ են գնացել 3000-ից 5000 մարդ՝ մեծ մասամբ հայեր, ընդ որում նրանց մի մասը քաղաքաբնակներ չէին, այլ այդտեղ էին աշխատանքի բերումով: Մյուս կողմից, կոտորածի հետևանքները չէին սահմանափակվում սպանվածների նշված թվաքանակով, քանի որ դրան գումարվում էին հարյուրավոր-հազարավոր մահացածներ, որոնք վախճանվում էին ծայր առած հիվանդություններից, անոթությունից, ցրտից, ապրած ցնցումներից և վախերից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ եթե նահանգի տարածքում բազմաթիվ էին բռնի իսլամացման դեպքերը, ապա քաղաքում իրավիճակն այս առումով ավելի բարվոք էր: Գ. Մեյրիեն հիշատակում է 50 կանանց ու աղջիկների առևանգման մասին⁴, թեև կարելի է ենթադրել, որ այդ թիվը չի կարող ամբողջությամբ արտացոլել իրական պատկերը:

Ինչ վերաբերում է նյութական վնասներին, ապա, ըստ Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսի՝ Դիարբեքիրում թալանվել էր ընդհանուր առմամբ 1701 տուն (փաստաթղթում վնասները ներկայացված են ըստ տարբեր հարանվանությունների՝ բողոքականներ, գրիգորյաններ, հայ կաթոլիկներ, յակոբիտներ և այլք), որոնցից 1500-ը պատկանում էր գրիգորյան հայերին, 36-ը՝ կաթոլիկ հայերին: Նաև թալանվել ու հրկիզվել էր ընդհանուր առմամբ 2448 խանութ, որոնցից 2000-ը պատկանում էր գրիգորյան հայերին, 65-ը՝ կաթոլիկ հայերին⁵: Ըստ Դիարբեքիրի բնակիչներից մեկի հուշագրության քաղաքում այրվել էր 1200 խանութ, թալանվել՝ 2000-ից ավելին և 1500 տուն, «քրիստոնեից ունեցածին հարիւրէն 95ը կոտորուած է. մէկ հաշուով մը 10000000 ոսկիի կը հասնի քաղաքիս քրիստոնեից կորուստը»⁶: Ըստ «Արմէնիա» թերթի մեկ այլ ավելի վաղ հրատարակված համարում տեղ գտած հաղորդագրության

¹ «Արմէնիա», 1895, նոյեմբեր 9, էջ 4:

² Rev. Pierce J. W., նշվ. աշխ., էջ 430-432:

³ Filian G. H., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁴ «Армянский вопрос по документам французской Желтой Книги», с. 112.

⁵ Նույն տեղում, էջ 111:

⁶ «Տեղեկագիր Տիգրանակերտէն» // «Արմէնիա», 1896, փետրուար 15, էջ 2:

Դիարբեքիրում և շրջակա բնակավայրերում թալանի ու հրդեհի հետևանքով եղել է չորս միլիոն օսմանյան ոսկու (90 միլիոն ֆրանկ) վնաս¹:

Ինքնապաշտպանություն

Համիդյան կոտորածների պատմությանը վերաբերող գրականության մեջ շրջանառվում է Դիարբեքիրի դիմադրության վերաբերյալ նյութ, որը, բացառությամբ թուրքական պաշտոնական տվյալների, հիմնականում ներկայացվում է որպես դիմադրություն՝ ի պատասխան կոտորածների: Ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Գրինը գրում է, որ «անակնկալի եկած ու անզեն հայերը դիմադրության փոքր փորձեր արեցին և այն վայրերում, ինչպես Դիարբեքիրն ու Գյուրունը, որտեղ ինքնապաշտպանության փորձեր եղան, նրանք տուժեցին ավելի, քան մյուս վայրերում»²: Իրավամբ, Դիարբեքիր քաղաքում որոշ ժամանակ հայ բնակչության մի փոքր հատված դիմադրեց թուրքերի հարձակումներին: Պաշտպանությունը հիմնականում եղավ նրանց տների, թաղամասերի տարածքում և, ցավոք, ավելի մեծ ծավալներ չընդունեց: Այլապես հայ զոհերի թվաքանակը գուցե ավելի քիչ կլիներ:

Դիմադրության շնորհիվ, ինչպես արդեն նշեցինք, սպանվածների թվում արձանագրվեցին նաև մուսուլման զոհեր: Միաժամանակ, Ջ. Վերհեյջը գտնում է, որ այլ բնակավայրերի համեմատ՝ Դիարբեքիրում արձանագրված մուսուլման զոհերի մեծ թիվը վկայում է այն մասին, որ հայերն անպաշտպան չէին և անձնուրաց կռվել են: Հեղինակը փաստում է, որ հայերի կորուստներն ավելի էին, քան մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներին³: Տվյալ դեպքում նա ևս մեկ անգամ տուրք է տալիս թրքական պաշտոնական տեսակետներին՝ կրկին շրջանցելով ակնառու մի քանի փաստեր: Նախ, հայերը անպաշտպան էին, քանի որ նրանց չէր թույլատրվում զենք կրել: Երկրորդ փաստ է, որ, դրան հակառակ, մուսուլմանները, ընդ որում նաև հասարակ բնակչությունը, զինված էին: Մյուս կողմից, եթե հայերն անձնուրաց կռվել են, ինչո՞ւ են տվել այդքան զոհեր: Հավաստենք, որ մյուս բնակավայրերի համեմատ Դիարբեքիրում պաշտպանություն, անկասկած, եղել է, մի խումբ հայեր իրոք դիմադրել են, սակայն ոչ միայն խաժամուժին, այլ կազմակերպված ուժերին, որոնք զինված են եղել և որևէ արգելք չեն ունեցել իրենց ճանապարհին:

Ըստ «Արմենիա» թերթում տպագրված՝ Դիարբեքիրի կոտորածներին առնչվող մի վկայության՝ մեկ շաբաթ տևած մարտերի ժամանակ քաղաքը լի էր վիրավորներով և անօթևաններով: Այդ օրերին էր, որ կառավարության

¹ «Արմենիա», 1895, նոյեմբերի 27, էջ 3:

² **Greene F. D.**, Armenian Massacres: or the Sword of Mohammed, Philadelphia, 1896, p. 39. Տե՛ս նաև՝ **Tupper A.**, նշվ. աշխ., էջ 415:

³ **Verheij J.**, նշվ. աշխ., էջ 106:

կողմից տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներից կազմված մի խումբ, շրջելով քաղաքի փողոցներով, ազդարարում էր, որ պետք է զենքերը հանձնվեն, և խաղաղություն հաստատվի: Սակայն խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով վալին զինաթափ է անում քրիստոնյաներին՝ մուսուլմաններին թույլատրելով պահել իրենց զենքերը: Ոչ միայն հավաքում են քրիստոնյաների զենքերը, այլև ձերբակալում հայտնի քրիստոնյաների: Հաջորդում են հարցաքննություններն ու չարչարանքները բանտերում¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Դիարբեքիի 1895 թ. կոտորածները որոշակի առանձնահատկություններ ունեցան, որոնցից մեկը, ի տարբերություն այլ բնակավայրերի, այն էր, որ հայ բնակչությունն այստեղ փորձեց դիմադրել հարձակմանը և պաշտպանվել: Ինչ վերաբերում է բռնի իսլամացմանը, որը հայերի դեմ ուղղված և համիդյան կոտորածներին ուղեկցող կարևոր մեխանիզմներից էր, ապա Դիարբեքիի քաղաքում, ի տարբերություն Դիարբեքիի գավառակի և Արևմտյան Հայաստանի այլ բնակավայրերի, իսլամացվածների թվաքանակը մեծ չէր: Տարիներ պահանջվեցին, որպեսզի կոտորածներից մեծապես տուժած հայությունը վերականգնի կորցրած տարրական պայմանները, վերանորոգի եկեղեցիներն ու վանքերը, մեծացնի կոտորածների ընթացքում որբացած երեխաներին:

Арпине Баблумян – Гамидовские истребления в Диарбекире в 1895 г.

При анализе общей картины резни армян в Диарбекире в 1895 г. становится очевидным тот факт, что был запланирован ряд действий, которые, в отличие от происходящего в других провинций и поселений, обладали определенными особенностями. Прежде всего власти пытались выставить армян агрессорами, что на самом деле было попыткой оправдать кровавое нападение, совершенное властями для притеснения армян. По словам очевидцев, часть городской полиции, жандармов и солдат поддержала напавшую толпу. Во время резни в городе пострадали также и другие христиане, однако главной целью было истребление армянского населения. В результате массовой резни 1-3 ноября в Диарбекире было убито от 3000 до 5000 человек, большинство из которых были армяне. После резни и погромов много людей умерло от болезней, голода, страха и стресса. Многие остались без крова, без условий жизни. Что касается материального ущерба, то, по словам Г. Мейрие, французского вице-консула в Диарбекире, в городе был разграблен в общей сложности 1701 дом, из которых более 1500 домов принадлежало армянам, также было разграблено и подожжено 2448 магазинов, 2065 из которых принадлежали армянам.

¹ Մկունդ Տ., Ամիտայի արձագանգներ, ԱՄՆ, 1950, էջ 220-222:

Arpine Bablumyan – *The Hamidian Massacres in Diarbekir in 1895*

Having analyzed the overall picture of the massacre in Diarbekir in 1895, we concluded that there were series of planned actions, which, unlike other provinces and settlements, had certain features. First of all, the authorities tried to distort the picture by misrepresenting Armenians as attackers, which was an attempt to justify the bloody attack carried out by the authorities in order to oppress the Armenians. According to eyewitnesses, some of the city's police, gendarmes and troops contributed to the massacres. There were other Christian residents in the city who also suffered during the massacre, however, the target was the Armenian population, which suffered greatly during the days of the massacre. At least 3,000 to 5,000 people were killed during the massacre in Diarbekir in November 1-3, the majority of them were Armenians. After the massacres, many people died of diseases, hunger, fear and stress. Many people were left homeless, without living conditions. As for the material damage, according to French vice consul in Diarbekir G. Meyrier, a total of 1701 houses were looted in Diarbekir, of which more than 1500 houses belonged to Armenians. A total of 2448 shops were looted and set on fire, 2065 of which belonged to Armenians.

Ներկայացվել է 24.08.2020

Գրախոսվել է 31.08.2020

Ընդունվել է տպագրության 12.11.2020